

אשה ערבייה עם תאנים, נעמה ארונסון

הסוגיא הארבעים ושלוש – 'ברכה אחת מעין שלוש' (מד ע"א)

< משנה >

אכל ענבים ותאנים ורמונים – מברך אחריהם שלש ברכות, דברי רבן גמליאל; וחכמים אומרים: ברכה אחת. רבי עקיבא אומר: אפילו אכל שלק והוא מזונו – מברך עליו שלש ברכות. השותה מים לצמאו – מברך שהכל נהיה בדברו; רבי טרפון אומר: בורא נפשות רבות וחסרונן.

< גמרא >

1. מאי טעמא דרבן גמליאל? דכתיב: ארץ חטה ושעורה וגו', וכתיב: ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם וגו', וכתיב: ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך.
2. ורבנן? ארץ הפסיק הענין.
3. ורבן גמליאל נמי, ארץ הפסיק הענין! ההוא מבעי ליה למעוטי הכוסס את החטה.
4. אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי חנינא: כל שהוא מחמשת המינין – בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף ברכה אחת מעין שלש.
5. אמר רבה בר מרי אמר רבי יהושע בן לוי: כל שהוא משבעת המינין – בתחלה מברך בורא פרי העץ ולבסוף ברכה אחת מעין שלש.
6. אמר ליה אביי לרב דימי: מאי ניהו ברכה אחת מעין שלש?
7. אמר ליה: אפירי דעץ – על העץ ועל פרי העץ ועל תנובת השדה ועל ארץ חמדה טובה ורחבה שהנחלת לאבותינו לאכול מפריה ולשובע מטובה, רחם ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל מקדשך ועל מזבחך ותבנה ירושלים עיר קדשך במהרה בימינו והעלנו לתוכה ושמחנו בה כי אתה טוב ומטיב לכל.
8. דחמשת המינין – על המחיה ועל הכלכלה ועל תנובת השדה כו' וחותרם על הארץ ועל המחיה.
9. מיחתם במאי חתים?
10. כי אתא רב דימי אמר: רב חתים בראש חדש ברוך מקדש ישראל וראשי חדשים. הכא מאי?
11. רב חסדא אמר: על הארץ ועל פירותיה; ורבי יוחנן אמר: על הארץ ועל הפירות.
12. אמר רב עמרם: ולא פליגי, הא – לן, והא – להו.
13. מתקיף לה רב נחמן בר יצחק: אינהו אכלי ואנן מברכין?
14. אלא איפוך: רב חסדא אמר: על הארץ ועל הפירות; רבי יוחנן אמר: על הארץ ועל פירותיה.

א. מדרשי הלכה המעגנים את עמדות התנאים שבמשנה בדברים ח ח-י

ב. כללים שבפי אמוראי ארץ ישראל הראשונים לגבי ברכות הנהנין ו"ברכה אחת מעין שלוש"

ג. פירוט הנוסח של "ברכה אחת מעין שלש"

ג. מחלוקת אמוראים בעניין החתימה על הברכה שלאחר אכילה משבעת המינים, ודיון בה

מסורת התלמוד

[1] ארץ חטה ושעורה. דברים ח ח. ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם. דברים ח ט. ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך. דברים ח י. [3] הכוסס את החטה. ראו תוספתא ברכות ד ר"ז, טו; ירושלמי ברכות ו א, י ע"ב; לעיל, לו ע"א (סוגיא י, "מזונות", [10]; סוגיא יא, "חטה", [1]). [4-5] כל שהוא מחמשת המינים... ולבסוף ברכה אחת מעין שלש... כל שהוא משבעת המינים... ולבסוף ברכה אחת מעין שלש. תוספתא ברכות ד טו; ירושלמי ברכות ו א, י ע"ב. [4] כל שהוא מחמשת המינים – בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות. השוו ירושלמי שם; לעיל, לה ע"ב (סוגיא ג, "יין", פסקא [7]); לעיל, לו ע"ב (סוגיא י, "מזונות", [2]); עירובין ל ע"א. [11] רב חתים בראש חדש ברוך מקדש ישראל וראשי חדשים. ירושלמי ברכות ט ב, יג ע"ד. [13] הא לן והא להו. בבלי ברכות ה ע"ב; שבת ט ע"ב; יומא כא ע"ב; סוכה לו ע"א; מח ע"א; ביצה ה ע"א; יד ע"ב; קידושין כט ע"ב; בבא מציעא קז ע"א; בבא בתרא קמז ע"א.

רש"י

מברך אחריהם שלש ברכות רבן גמליאל לטעמיה, דאמר לעיל בפירקין (לו ע"א): כל שהוא משבעת המינים מברך אחריו שלש ברכות. אפילו אכל שלק של ירק. והוא מזונו שסמך עליו למזון. וחסרון צרכי ספוקן. גמרא. וברכת אכולהו קאי, ובההוא קרא שלש ברכות רמיזי, כדאמרינן בפרק שלשה שאכלו (מח ע"ב). ארץ הפסיק הענין ולא קאי וברכת אלא אלחם, דסמיך ליה. ורבן גמליאל ההוא הפסקה לפרושי חטה דכתיב בקרא קמא אתא, ולמעוטי שאם כססה כמות שהיא אין זו בכלל ברכה, אלא אם כן עשאה לחם. חמשת המינים כולם מין דגן: חטין ושעורין וכוסמין ושבולת שועל ושיפון, כוסמין מין חטה, שבולת שועל ושיפון מין שעורה. מברך עליו בורא מיני מזונות אם עשאו תבשיל. כל שהוא משבעת המינים משאר שבעת המינים האמורים בפסוק, ואינו מין דגן. אפרי דעץ על העץ ועל פרי העץ ועל ארץ חמדה טובה ורחבה אתרוייהו קאי, כולה עד סופה. רב חתים בראש חדש כו' אף על גב דדמיא לתרתי. הכא מאי מי מחתמינן בתרתי כהאי גוונא, כגון על הארץ ועל הפירות ולא הויא חתימה בשתיים ממש, כדמפרש לה בפרק שלשה שאכלו (מט ע"א). הא לן והא להו רב חסדא מבבל, ובבבל חתמי על הארץ ועל פירותיה, ורבי יוחנן מארץ ישראל, והתם חתמי על הפירות. ואנן מברכין על פירותיה, אארץ ישראל לחודה קאי, ואנן לא אכלינן מינייהו ומברכים עלייהו.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

חכמי דור יבנה נחלקו במשנתנו, ברכות ו ח, בשאלת המאכלים שלאחריהם מברכים ברכת המזון: האם מברכים "שלוש ברכות", דהיינו ברכת המזון השלמה, לאחר סעודה שנקבעה על הפת בלבד, או גם לאחר אכילת מאכלים אחרים מלבד פת? לרבן גמליאל מברכים ברכת המזון אף לאחר ענבים, תאנים ורימונים, שהם פרות משבעת המינים, ולרבי עקיבא "אפילו אכל שלק והוא מזונו" מברך לאחריו ברכת המזון. החכמים, לעומת זאת, מגבילים את שלוש הברכות לסעודות שיש בהן פת, וקובעים שלאחר ענבים, תאנים ורימונים יש לברך ברכה אחת.¹

הסוגיא שלנו פותחת במדרשי הלכה המוצעים על ידי בעל הגמרא ומעגנים את העמדות של רבן גמליאל והחכמים בדברים ח ח"י [1-3]. אמוראי ארץ ישראל מכנים את הברכה האחת שבמשנה "ברכה אחת מעין שלוש" וקובעים שיש לברכה לא רק לאחר אכילת תאנים ורימונים, המוזכרים במפורש במשנתנו לשיטת חכמים, אלא גם לאחר אכילת פרות אחרים משבעת המינים שברכתם הראשונה "בורא פרי העץ", ומאכלים העשויים מחמשת מיני דגן שאינם פת, שברכתם הראשונה "בורא מיני מזונות" [4-5]. בסוף הסוגיא מובאים דיונים של אמוראי ארץ ישראל ובבל בנוסח הברכה האחת מעין שלוש וחתימתה [6-14].

כפי שהראה אברהם וייס,² הביטוי "ברכה אחת מעין שלוש" אינו משמש בנסחים טובים של משנתנו או של המקבילה המורחבת בתוספתא ברכות ד טו, ובמקומות הספורים שבהם מצאנו בספרות התנאים את הביטוי "ברכה אחת מעין שלוש" – כגון הברייתות המובאות בסוגיות י-יב לעיל,³ עדי נוסח בודדים של משנתנו⁴ ונוסח הדפוס בתוספתא ברכות ד טו – יש להניח שמדובר בתוספת על פי ההלכה האמוראית, הבבלי וההלכה המקובלת. וייס סבור שהברכה האחת שבירכו לפי החכמים של משנתנו לאחר ענבים, תאנים ורימונים לא הייתה "על העץ ועל פרי העץ", הברכה שנמסרה בסוגיא שלנו מפי רב דימי, אלא ברכה דמוית ברכת "בורא נפשות" שלנו. הוא הדין לברכה שלאחר אכילת מוצרי דגן שאינם פת, שאף היא ברכה אחת לשיטת החכמים בתוספתא ד טו:

זה הכלל: כל שהוא ממין שבעה וממין דגן רבן גמליאל או' מברך אחריו שלש ברכות וחכמים או' ברכה אחת. מעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו מסובין ביריחו. הביאו לפניהם כותבות ואכלו. קפץ ר' עקיבא, ברך אחריהן אחת. אמ' לו רבן גמליאל: עקיבא, למה אתה מכניס ראשך לבין המחלקות? אמ' לו: למדתנו אחרי רבים להטות, אע"פ שאתה או' כך וחביריך או' כך הלכה כדברי המרובין.

ר' יהודה או' משמו: כל שהוא ממין שבעה ולא ממין דגן או דגן ולא עשאו פת, רבן גמליאל או' מברך אחריו שלש ברכות, וחכמים או' ברכה אחת. וכל שאינו לא ממין שבעה ולא ממין דגן, רבן גמליאל או' מברך אחריו ברכה אחת, וחכמים או' ולא כלום.

במקורות התנאיים המקוריים ברכה זו מכונה תמיד "ברכה אחת", ולא "ברכה אחת מעין שלוש". מן התוספתא עולה שכשם שלחכמים מברכים ברכה זו על מוצרי דגן ושבעת המינים, כך לרבן גמליאל, הסובר שמברכים על מוצרי דגן ושבעת המינים ברכת המזון, מברכים "ברכה אחת" זו לאחר מאכלים נוספים, כגון אורז ובשר, שלפי החכמים אין מברכים לאחריהם כלל. מן הירושלמי ברכות ו א, י ע"ב, מוכח שברכה זו לא הייתה מעין שלוש. וזה לשון הירושלמי:

הכוסס את האורז אומ' עליו בורא מיני זרעונים. אפייו ובישלו אף על פי שהפרוסו' קיימות או' עליו בורא מיני מזונות ואינו צריך אחריו לברך.

1 כך הנוסח ברוב כתבי היד של המשנה, כולל כתבי היד החשובים קויפמן ופרמה: "וחכמים אומרים ברכה אחת", ללא "מעין שלוש". אף רובם של עדי הנוסח של הבבלי גורסים כן במשנה. אך כ"י קימברידג' ומקצת עדי הנוסח המושפעים מסוגיית הבבלי גורסים "ברכה אחת מעין שלוש". ראו להלן, בהמשך מדור זה.

2 א' וייס, הערות לסוגיות הש"ס בבלי וירושלמי (לעיל, סוגיא א הערה 39), עמ' 119-128.

3 ראו לעיל, לו ע"א-ע"ב (סוגיא י, "מזונות", [6], [10]; סוגיא יב, "אורז", [1], [4], [5]), והמקבילה בירושלמי ברכות ו א, י ע"ב.

4 כגון כ"י קימברידג', מקצת הדפוסים, וכ"י מינכן של הבבלי; ראו לעיל, הערה 1; לתיעוד מלא ראו משנה זרעים, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, כרך א (לעיל, סוגיא מא הערה 1), עמ' נח.

רבי ירמיה אמר בורא פרי האדמה. בר מרינה בריך קומי רבי זעירא וקומי רבי חייא בר ווא שהכל נהיה בדבריו. רבי שמעון חסידא אומר בורא מיני מעדנים...⁵ עד כדון בתחילה, בסוף? רבי יונה בשם רבי שמעון חסידא: אשר ברא מיני מעדנים לעדן בהן נפש כל חי בא"י על הארץ ועל מעדניה.

רבי אבא בר יעקב בשם רבי יצחק רובה: ר' כשהיה אוכל בשר או ביצה היה או' אשר ברא נפשות רבות להחיות בהן נפש כל חי בא"י חי העולמים...

אתיא דרבי שמעון חסידא כרבי, ודברי שניהן כרבן גמליאל, דתני: זה הכלל שהיה רבי יהודה אומר משו' רבן גמליאל: כל שהוא ממין שבע' ואינו ממין דגן מין דגן ולא אפאו פת רבן גמליאל אומר מברך לאחריו שלש ברכות וחכמים אומרים ברכה אחת, וכל שאינו ממין שבעה ולא ממין דגן ר"ג אומ' מברך לפניו ולאחריו וחכמים אומרי' לפניו ולא לאחריו.

כפי שנראה בסוגיא הבאה, הבבלי חולק על הירושלמי ומפרש שהברכה של רבי אינה לשיטת רבן גמליאל אלא לשיטת החכמים, וברכת "בורא נפשות" איננה הברכה האחת המוזכרת במשנתנו, שהיא "ברכה אחת מעין שלוש", אלא מעין חומרא שהחמיר רבי על עצמו לברך ברכה כל שהיא לאחר הבשר והביצה. ברם, לפי הירושלמי הברכה של רבי שמעון חסידא לאחר האורז והברכה של רבי לאחר הבשר הן הן "הברכה האחת" שבמשנתנו, אלא שהם סברו כרבן גמליאל שברכה זו נועדה לדברים שאינם ממין שבעה ולא ממין דגן.⁶ לרבי שמעון חסידא מברכים לפני האורז "בורא מיני מעדנים", ולאחריו "אשר ברא מיני מעדנים לעדן בהן נפש כל חי. בא"י על הארץ ועל מעדניה", ולרבי מברכים לאחר הבשר והביצה ברכת "בורא נפשות" שלנו, שהיא במתכונת דומה.⁷

הירושלמי מעמיד את התנאים האלו כרבן גמליאל שדרש לברך ברכה אחת לאחר דברים שאינם משבעת המינים וחמשת מיני הדגן. וייס לומד מכאן שהברכה האחת שבפי החכמים לאחר אכילה משבעת המינים וחמשת מיני הדגן הייתה דומה, אלא שחתמו בה "על הארץ ועל המחיה" או "על הארץ ועל הפירות/פירותיה" במקום "על הארץ ועל מעדניה", ועיקר הברכה אף הוא התייחס לפירות או למחיה במקום ל"מעדנים".⁸ ברם בירושלמי שם הקשו על רבי שמעון חסידא:⁹

למה הוא חותם בה בארץ?

נעשית ככרב' פועלים, דתני: הפועלים שהיו עושין מלאכה עם בעל הבית הרי אלו מברכין ברכה ראשונה וכוללין של ירושלם בשל ארץ וחותרמין בשל ארץ, אבל אם היו עושין עמו בסעודן או שהיה בעל הבית אוכל עמהן הרי אלו מברכין ארבע.

דבית רבי ינאי עבדין לה כמטבע ברכה.

הירושלמי מקשה לגבי טיב המילה "הארץ", המופיעה בחתימת הברכה האחת של רבי שמעון חסידא ולא בעיקר הברכה, ושתי תשובות מוצעות: לפי התשובה הראשונה, דין הברכה האחת כדין ברכת הפועלים, שבאמת הייתה כעין "ברכה אחת מעין שלוש". ברם, כפי שמעיר וייס, תשובה זו מוקשית, שהרי הפועלים חייבים בברכת המזון המלאה לאחר אכילת פת, ופשוט הוא שהם חותרמים בשל ארץ, מה שאין כן בברכה על האורז. דבית רבי ינאי פסקו, אפוא, שיש להוסיף את יסוד הארץ גם לפתיחת הברכה, משהו מעין "בא"י אמ"ה על ארץ חמדה טובה

5 כאן מעיר רבי יוסי בי ר' אבון: "ולא פליגין, מאן דמר בורא מיני מזונות בההיא דעביד בול. מאן דמר בורא פרי האדמה בההוא דבריר. מאן דמר שהכל נהיה בדבריו. בההוא דשליק ומאן דמר בורא מיני מעדנים בההוא דטריף". ראו לעיל, הדיון בסוגיא י, "מזונות", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: לתולדות הברכה בורא מיני מזונות". אך נראה שהמשך הסוגיא אינו בשיטת רבי יוסי בי ר' אבון, אלא הסוגיא מניחה שלרבי שמעון חסידא מברכים לאחר כל העיבודים של האורז את הברכה "אשר ברא מיני מעדנים..."

6 ראו לעיל, הדיון בסוגיא יב, "אורז", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: אפשרות נוספת על פי המקבילה בירושלמי".

7 החתימה היא "בא"י חי העולמים", ולא "ברוך חי העולמים" כנהוג בימינו. ראו מ' בנוביץ, תלמוד האיגוד: מאימתי קורין את שמע (לעיל, סוגיא א הערה 5), עמ' 577 הערה 22.

8 וייס (לעיל, הערה 2), עמ' 128.

9 לפנינו מפרידים בין דברי רבי שמעון חסידא לבין דיון זה דיונים אחרים, ברם וייס (לעיל, הערה 2), עמ' 127, מראה שיש להסב את הדיון על הברכה האחת שלאחר האורז לפי רבי שמעון חסידא.

שהנחלת לאבותינו, אשר ברא מיני מעדנים לעדן בהן נפש כל חי. בא"י על הארץ ועל מעדניה". זה היסוד ל"ברכה אחת מעין שלוש" שנוסחה נמסר על ידי רב דימי לאביי כמה דורות לאחר מכן בסוגיא שלנו בבבלי [6].

ממחלוקת רב חסדא ורבי יוחנן בבבלי ניתן ללמוד שהחתימה "על הארץ ועל הפירות/פירותיה" שימשה גם לברכה הקדומה, ומן הסתם הייתה הברכה האחת לאחר אכילת פרות בימי התנאים ובתחילת ימי האמוראים בארץ ישראל משהו מעין "בא"י אמ"ה על העץ ועל פרי העץ ועל ארץ חמדה טובה שהנחלת לאבותינו. בא"י על הארץ ועל הפירות/פירותיה". ואם כן הדבר, הנוסח הקדום של "על המחיה" היה "בא"י אמ"ה על ארץ חמדה טובה שהנחלת לאבותינו ועל המחיה ועל הכלכלה. בא"י על הארץ ועל המחיה", או כיוצא בזה.

עיוני פירוש

[3-1] מאי טעמא דרבן גמליאל? דכתיב: ארץ חטה ושעורה וגו', וכתיב: ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם וגו', וכתיב: ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך. ורבנן? ארץ הפסיק הענין. ורבן גמליאל נמי, ארץ הפסיק הענין! ההוא מבעי ליה למעוטי הכוסס את החטה.

בדברים ח ז"י מצוינת התגובה הרצויה לנחלת הארץ:

(ז) פי' ה' אלהיך מביאך אל ארץ טובה ארץ נחלי מים עינת ותהמת יצאים בפקעה ובהר: (ח) ארץ חטה ושעורה וגפן ותאנה ורמון ארץ זית שמן ודבש: (ט) ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם לא תחסר כל בה ארץ אשר אבניה ברזל ומחריתה תחצב נחשת: (י) ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך:

וזאת בניגוד לתגובה אחרת אפשרית, המוזכרת בפסוקים הבאים, יא-יז:

(יא) השמר לך פן תשכח את ה' אלהיך לבלתי שמר מצותיו ומשפטיו וחקתיו אשר אנכי מצוך היום: (יב) פן תאכל ושבעת ובתים טובים תבנה וישבת: (יג) ובקרה וצאנך ירבין וכסף וזהב ירבה לך וכל אשר לך ירבה: (יד) ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך המוציאך מארץ מצרים מבית עבדים: (טו) המוליכך במדבר הגדל והנורא נחש שרף ועקרב וצמאון אשר אין מים המוציא לך מים מצור החלמיש: (טז) המאכלך מן המדבר אשר לא ידעון אבותיך למען ענתך ולמען נסתך להיטבך בארצות: (יז) ואמרת בלבבך כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה:

הכתובים משווים בין שתי תגובות אפשריות לאכילה ולשביעה לאחר שבני ישראל נחלים את הארץ: ניתן לאכול ולשבע ולברך את ה' על מתן הארץ, וניתן לאכול ולשבע ולשכוח את ה' המוציאך מארץ מצרים. התורה מזהירה מפני הגישה השנייה, ומצווה לאמץ את הגישה הראשונה ולזכור כי ה' אלהיך הוא הנותן לך כוח לעשות חיל, ולהעריך את זה שנתן לך את הארץ הטובה. מצווה יש כאן, אבל לפי פשוטו של מקרא אין כאן מצווה לברך דווקא על כל אכילה ושביעה ולהודות על האוכל הספציפי הנאכל. המצווה היא כללית יותר, להודות לה' על הארץ הטובה ולא לשכוח שהוא הנותן לך כוח לעשות חיל. הביטוי "ואכלת ושבעת וברכת את ה' אלהיך על הארץ הטובה אשר נתן לך" הוא ההפך מ"פן תאכל ושבעת... ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך", וכשם שהשכחה היא גישה כללית ואינה באה לידי ביטוי דווקא בהיעדר ברכה ספציפית לאחר שביעה ספציפית, כך גם המצווה לברך היא מצווה כללית הדורשת לאמץ גישה כללית.¹⁰

אך התנאים בדור יבנה פירשו את הפסוק בדברים ח י כמצווה לברך לאחר השביעה דווקא, ונחלקו ביניהם אם התורה מחייבת ברכה לאחר שביעה מן הלחם המוזכר בפסוק ט בלבד, או גם לאחר שביעה משבעת המינים המוזכרים בפסוק ח. אף על פי שדרשות אלו אינן מפורשות בשום מקום בספרות חז"ל מחוץ לסוגיא שלנו, וכאן הן מובאות על ידי בעל הגמרא שפעל בבבל מאות בשנים לאחר הדיונים ביבנה, מסתבר שאלו אכן מדרשי ההלכה שהנחו את רבן גמליאל והחכמים, ואף ההסבר שבפיסקא [2], שהמילה "ארץ" בראש פסוק ט מורה על עניין חדש לדעת החכמים, ואין להסב את הברכה שבפסוק י על מה שמוזכר לפני כן, בפסוק ח, מסתבר.¹¹

בעל הגמרא שלנו אינו טורח להביא תימוכין לעמדת רבי עקיבא במשנה שלפיה מברכים מדאורייתא גם לאחר מזון אחר כגון שלק, ירק שלוק. להלן, מד ע"ב (סוגיא מה, "ירק", [2]) מגביל רב אשי את דברי רבי עקיבא לקלח של כרוב בלבד, שכן רק קלח של כרוב משיב. אפשר שבעקבות אוקימתא מצמצמת זו לא טרח בעל הגמרא שלנו להתייחס כלל לעמדת רבי עקיבא. אפשר גם שבעל הגמרא שלנו סבר שרבי עקיבא חזר בו מעמדתו שבמשנה, ונהג בפועל כשיטת החכמים בברייתא שהבאנו לעיל על פי תוספתא ד טו, המוכרת גם מן הבבלי בפירקין, לעיל, לז ע"א (סוגיא יב, "אורז", [5]). אפשרות שלישית היא שבעל הגמרא שלנו הניח בפשטות שרבי עקיבא לא קשר כלל בין דברים ח י לפסוקים הקודמים, וראה בפסוקים ח"ט דוגמאות בלבד לשפע הארץ-ישראלי, ובפסוק י מצווה העומדת בפני עצמה המחייבת ברכה לאחר כל אכילה ושביעה.

[4-6] **אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי חנינא: כל שהוא מחמשת המינין – בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף ברכה אחת מעין שלש. אמר רבה בר מרי אמר רבי יהושע בן לוי: כל שהוא משבעת המינין – בתחלה מברך בורא פרי העץ ולבסוף ברכה אחת מעין שלש. אמר ליה אבוי לרב דימי: מאי ניהו ברכה אחת מעין שלש?**

כאמור, השימוש בכינוי "ברכה אחת מעין שלוש" לברכה שלאחר מוצרי דגן מעיד על כך שברכה זו הורחבה בתחילת ימי האמוראים מעבר לברכות המיוחסות לרבי ורבי שמעון חסידא בירושלמי ברכות ו א, י ע"ב, ברכות הדומות לברכת "בורא נפשות" שלנו, אך שאלת אבוי לרב דימי מעידה שהרחבה זו הייתה בגדר חידוש בימי האמוראים, ואמוראי בבל לא הכירוה על בורייה.

[4] **אמר רבי יעקב בר אידי אמר רבי חנינא: כל שהוא מחמשת המינין – בתחלה מברך עליו בורא מיני מזונות, ולבסוף ברכה אחת מעין שלש.**

לדיון במימרא זו, והיחס בינה לבין המקבילה בירושלמי ברכות ו א, י ע"ב: "רבי יעקב בר אידי בשם רבי חנינא: כל שהוא כעין סולת וכעין חליטה ומחמשת המינין או' עליו בורא מיני מזונות' ומברך לאחריה ברכה אחת מעין שלש", ומימרות רב ושמואל המובאות לעיל, לו ע"ב (סוגיא י, "מזונות", [2-1]), ראו לעיל, הדיון בסוגיא י, "מזונות", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: מימרות רב ושמואל" ומדור "לתולדות הברכה בורא מיני מזונות".

[6-11] **אמר ליה אבוי לרב דימי: מאי ניהו ברכה אחת מעין שלש? אמר ליה: אפירי דעץ – על העץ ועל פרי העץ ועל תנובת השדה ועל**

11 לדרשות אלו ראו גם מ' ויינפלד, הליטורגיה היהודית הקדומה, ירושלים תשס"ד, עמ' 160-161, המקדים אותן לימי הבית ורואה במגילות קומראן רמז לעמדת החכמים. אך אין דעתו נראית; ראו בנוביץ, שם, הערה 8. לעומת הדרשות המופיעות בפיסקאות [2-1] בסוגיא, הרושם הוא שהעמדה המיוחסת לרבן גמליאל בפיסקא [3] ולפיה אף לדעתו המילה "ארץ" בראש פסוק ט "הפסיק העניין", ומלמדת שעל חיטה שאינה לחם אין מברכים ברכת המזון, הנה המצאה של בעל הגמרא.

ארץ חמדה טובה ורחבה שהנחלת לאבותינו לאכול מפריה ולשבוע מטובה, רחם ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל מקדשך ועל מזבחך ותבנה ירושלים עיר קדשך במהרה בימינו והעלנו לתוכה ושמחנו בה כי אתה טוב ומטיב לכל. דחמשת המינין – על המחיה ועל הכלכלה ועל תנובת השדה כו' וחותרם על הארץ ועל המחיה. מיחתם במאי חתים? כי אתא רב דימי אמר: רב חתים בראש חדש ברוך מקדש ישראל וראשי חדשים. הכא מאי? רב חסדא אמר: על הארץ ועל פירותיה; ורבי יוחנן אמר: על הארץ ועל הפירות.

נוסח הדפוס מוקשה: אביי שואל את רב דימי שאלה כללית בקשר ל"ברכה אחת מעין שלש" [6], רב דימי מתחיל להרצות בפניו את נוסח ברכה זו כשהיא נאמרת על פרות, "על העץ ועל פרי העץ" [7], אך בטרם יתייחס לחתימת הברכה עובר לנוסח ברכת "על המחיה" וחתימתה [8]. רק אז נשאלת השאלה "מיחתם במאי חתים" [9], כשהכוונה היא כנראה לברכת "על העץ ועל פרי העץ" דווקא. רב דימי מתחיל להשיב בעניין חתימה אחרת, על ברכת קדושת היום בתפילת ראש חודש [10]. אז נשאל שוב "הכא מאי", ומובאות החתימות של רב חסדא ורבי יוחנן לברכת "על העץ ועל פרי העץ" [11].

אף על פי שרבו חילופי הנוסח בעדי הנוסח השונים של הבבלי לפיסקאות אלו, אף ברוב העדים האחרים מצאנו מעברים לא מוסברים מעניין לעניין באותו עניין. וזה לשון הפיסקאות [6-11] על פי עדי הנוסח השונים:

דפוס	פריז	מינכן	פירנצה	אוקספורד
6. אמר ליה אביי לרב דימי: מאי ניהו ברכה אחת מעין שלש?	א"ל אביי לרב דימי ברכה אחת מעין שלש מאי היא	א"ל אביי לרב דימי ברכה אחת מעין שלוש מאי היא	אמ' ליה אביי לרב דימי מאי ניהו ברכה אחת מעין שלש	א"ל אביי לרב דימי ברכה אחת מעין שלש מאי היא
7. אמר ליה: אפירי דעץ – על העץ ועל פרי העץ ועל תנובת השדה ועל ארץ חמדה טובה ורחבה שהנחלת לאבותינו לאכול ולשבוע מטובה, רחם ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל מקדשך ועל מזבחך ותבנה ירושלים עיר קדשך במהרה בימינו והעלנו לתוכה ושמחנו בה כי אתה טוב ומטיב לכל.	א"ל דשבעת המינים על העץ ועל פרי העץ דחמרא על הגפן ועל פרי הגפן דחמשת המינים על המחיה הכלכלה ועל תנובת השדה ועל ארץ חמדה טובה ורחבה שנתת לנו י"י אלהינו לאכול ולשבוע מטובה רחם על עמך ועל עירך ועל מזבחך ותבנה את ירושלים עיר קדשך מהרה בימינו בא"י הטוב והמטיב לכל ועל חמשת המינים על המחיה ועל הכלכלה ברוך אתה על הארץ ועל המחיה	א"ל על חמשת המינים הוא או' על המחיה הכלכלה ועל שבעת המינים הוא או' על העץ ועל פרי העץ [על השדה] ועל תנובת השדה ועל ארץ חמדה טובה ורחבה שנתת לנו י"י אלהינו לאכול ולשבוע מטובה רחם י"י אלהינו (עלינו) על עירך ועל עמך ועל נחלתך ותבנה ירושלים עירך במהרה בימינו והעלנו בתוכה ושמחנו בה ונאכל מפריה וקנש? בע מטובה ונברכך עליה בקדושה ובטהרה כי אתה טוב ומטיב לכל	אמ' ליה דעץ על עץ ועל פרי העץ דחמשת המינים על המחיה הכלכלה על דחמשת המינים על המחיה ועל הכלכלה על השדה ועל תנובת חמדה טובה ורחבה שנתת לנו י"י אלהינו לאכול ולשבוע מטובה רחם י"י אלהינו על עירך ועל עמך ועל מקדשך ועל מלכות בית דוד משיחך מהרה תחזור למקומה כי אתה טוב ומטיב לכל	א"ל דחמשת המינים על העץ ועל פרי העץ ועל השדה וגו' דחמרא על הגפן ועל פרי הגפן ועל חמשת המינים על המחיה ועל הכלכלה בא"י על המחיה ועל הכלכלה

דפוס	פריז	מינכן	פירנצה	אוקספורד
9. מיחתם במאי חתים?	מיחתם (מ)אי חתים	מיחתם מאי חתים	כי חתים במאי חתים	מחתם במאי חתים
10. כי אתא רב דימי אמר: רב חתים בראש חדש ברוך מקדש ישראל וראשי חדשים. הכא מאי?	כי אתא רב דימי אמר: רב חתים בראש חדש מקדש ישראל וראשי חדשים הכא (א..) מאי	כי אתא רב דימי אמר: בראש חדש מסיים מקדש ישראל וראשי חדשים הכא מאי איתמר	דכי אתא רב דימי אמר: רב בראש חדש חתים מקדש ישראל וראשי חדשים הכא מאי איתמר	כי אתא רב דימי אמר: רב חתים בראש חדש מקדש ישראל וראשי חדשים הכא מאי
11. רב חסדא אמר: על הארץ ועל פירותיה ורבי יוחנן אמר: על הארץ ועל הפירות.	רב חסדא אמר: על הארץ ועל פירותיה ור' יוחנן אמר: על הארץ ועל הפירות	רב חסדא אמר: על הארץ ועל פירותיה ור' יוחנן אמר: על הארץ ועל הפירות	רב חסדא אמר: על הארץ ועל פירותיה ור' יוחנן אמר: על הארץ ועל הפירות	רב חסדא אמר: על הארץ ועל הפירות ור' יוחנן אמר: על הארץ ועל הפירות

מכל העדויות, רק זו של כ"י מינכן מסתברת. בפיסקאות [4-5] הובאו מימרות ארץ-ישראליות המחייבות ברכה אחת מעין שלוש לאחר אכילה מחמשת מיני דגן [4] ומשבעת המינים [5], בסדר זה, ומסתבר שאף תשובת רב דימי לאביו הייתה לפי סדר זה. רב דימי פתח בברכת "על המחיה", עבר לברכה על הפירות, וסיים בעיקר הברכה המשותף לשניהן: "ועל תנובת השדרה ועל ארץ חמדה... מטיב לכל", אך לא התייחס לחתימה. בעל הגמרא הקשה אפוא "מחתם במאי חתים", והוסיף הערה על סמך מימרא אחרת של רב דימי. רב דימי אמנם לא השיב לאביו בעניין החתימה על "ברכה אחת מעין שלוש", אך בעניין אחר כשנתבקש רב דימי למסור נוסח של ברכה ארוכה הוא מסר גם את החתימה, "מקדש ישראל וראשי חדשים". אך "הכא מאי", מה נאמר לענייננו? על כך משיב בעל הגמרא בחתימות שהוצעו על ידי רב חסדא ורבי יוחנן. דומה שלאחר מכן התקשו הגרסנים להבין מדוע חסרה החתימה של ברכת "על המחיה", וברכת "על הגפן" כולה, והוסיפו את הנסחים המקובלים לברכות אלו, כל אחד במקומו.

ברם עדיין צריך לשאול, מה ראה בעל הגמרא להביא את החתימה שמסר רב דימי בשם רב לברכת קדושת היום בראש חודש? אמנם כאן רב דימי וכאן רב דימי, וכאן חתימה של ברכה ארוכה וכאן חתימה של ברכה ארוכה, ובשני המקרים מדובר במה שנראה לכאורה כ"חתימה בשתיים", חתימה המתייחסת לשני נושאים (ישראל וראשי חודשים, ארץ ופירות). שכמוה פסל רבי יהודה הנשיא לפי ברייתא המובאת בבבלי ברכות מט ע"א. רש"י פירש שהגמרא מנסה להוכיח שאף על פי שהחתימה "על הארץ ועל המחיה" או "על הארץ ועל הפירות/פירותיה" דומה לחתימה בשתיים, אין כאן למעשה חתימה בשתיים, כשם שאין בברכת ראש חודש חתימה בשתיים.¹² אך לפי זה העיקר – אזכור חתימה בשתיים – חסר מן הספר, ומתבקש דיון כמו זה שמצאנו להלן, מט ע"א:

גופא, רבי אומר: אין חותמין בשתיים. איתיביה לוי לרבי: על הארץ ועל המזון! ארץ דמפקא מזון. על הארץ ועל הפירות! ארץ דמפקא פירות; מקדש ישראל והזמנים! ישראל דקדשינהו לזמנים; מקדש ישראל וראשי חדשים! ישראל דקדשינהו לראשי חדשים; מקדש השבת וישראל והזמנים! חוץ מזו. ומאי שנא? הכא – חדא היא, התם – תרתי, כל חדא וחדא באפי נפשה. וטעמא מאי אין חותמין בשתיים – לפי שאין עושין מצות חבילות חבילות.

אברהם וייס שיער שבאותה הזדמנות שהשיב רב דימי לשאלת אביו, "מאי ניהו ברכה אחת מעין שלוש", הוא מסר את לשון החתימה של רב לברכת ראש חודש.¹³ אך מלשון הסוגיא לא משמע כן, שכן רב דימי משיב ישירות לשאלת אביו בפיסקא [7], ואילו בפיסקא [10] נאמר "כי אתא רב

12 רש"י ברכות מד ע"א, ד"ה רב חתים וד"ה הכא מאי.

13 וייס (לעיל, הערה 2), עמ' 125.

דימי, ומשמע שהדברים שקדמו לא נאמרו "כי אתא רב דימי" באותה הזדמנות. ואף אם נמסרו הדברים יחד, סוף סוף קשה להבין כיצד מקדם המידע בעניין ברכת ראש חודש את הנושא שלנו, ומה ראה בעל הגמרא להביאו כאן. וכי בכל מקום אחר בש"ס שנמסרה בו תורת ארץ ישראל על ידי רב דימי מדובר בביקורי רב דימי בבבל שבהם מסר מסורת ארץ-ישראלית אחת בלבד? והנה בירושלמי ברכות ט ב, יג ע"ד, מצאנו מחלוקת בין אמוראי ארץ ישראל בעניין החתימה על ברכת קדושת היום בתפילת ראש חודש:

בתפילה, רבי יוסי בר נהוריא אמר: מקדש ישראל וראשי חדשים. ר' חייא בר אשי אמר: מקדש ישראל וראשי חדשים.

לאור הסוגיא בבבלי ברכות מט ע"א שבה מוזכרות יחד החתימות "על הארץ ועל המזון", "על הארץ ועל הפירות", "מקדש ישראל והזמנים", "מקדש ישראל וראשי חדשים" ו"מקדש השבת וישראל הזמנים", כסדרה של קושיות שמקשה לוי נגד עמדת רבי ש"אין חותמין בשתים", אפשר להסביר את מחלוקת האמוראים בעניין קדושת היום בראש חודש כמחלוקת באשר למידת הזיקה הנדרשת בין שני הביטויים כשחותמים בשתים. שלא כמו בבבלי, בירושלמי לא מצאנו את הכלל "אין חותמין בשתים"; יחד עם זאת, נראה סביר שחתימת הברכה צריכה להתייחס למסר המרכזי שבברכה, ולא להתפרס על פני תחומים רבים מדי. הניסוח "מקדש ישראל מחדש חדשים" הוא חתימה בשני מושגים שונים, כשאין קשר בין שני המושגים; מדובר בשני פעלים, כשלכל אחד מושא משלו. כך מתבקש בראש חודש: הרי יום זה אינו "מקרא קודש", והקב"ה לא ממש מקדש אותו באיסור מלאכה כפי שמצאנו בשבת ויום טוב. אף על פי כן, מקצת האמוראים דרשו לברך בראש חודש, כמו ביום טוב, "מקדש ישראל וראשי חדשים", כדי להגביר את הזיקה בין שני המושגים, כך שאפשר לפרש כפי שפירשו בבבלי מט ע"א "ישראל דקדשינהו לראשי חדשים", במובן "קידוש החודש".

לולא דמסתפינא הייתי מציע שרב דימי כבר הכיר את המחלוקת בין רבי יוחנן ורב חסדא, והוא ביקש להביא סיוע לעמדת רבי יוחנן מעמדת רב (או רב חייא בר אשי בירושלמי) בקשר לברכת ראש חודש. כשם שמברכים "מקדש ישראל וראשי חדשים" במקום "מקדש ישראל מחדש חדשים", כדי לחזק את הזיקה בין הנושאים שבחתימה, אף על פי שבכך זו מתאימה פחות, כך יש להכריע כרב חסדא ולברך "על הארץ ועל פירותיה" כדי להדק את הזיקה בין שני הנושאים שבחתימה.¹⁴ לפי זה יש לגרוס בסוגיא שלנו כגירסת כ"י מינכן, בתיקון קל. מן המשפט "כי אתא רב דימי אמר בראש חדש מסיים מקדש ישראל וראשי חדשים הכא מאי איתמר רב חסדא אמר: על הארץ ועל פירותיה" יש למחוק את המילים "מאי איתמר רב חסדא אמר", כך שהגירסא היא "כי אתא רב דימי אמר בראש חדש מסיים מקדש ישראל וראשי חדשים, הכא על הארץ ועל פירותיה". רב דימי מסביר שיש לנסות וליצור זיקה עד כמה שאפשר בין היסודות השונים שבחתימה, ולכן יש להעדיף את החתימה "מקדש ישראל וראשי חדשים" על פני החתימה "מקדש ישראל מחדש חדשים" בראש חודש, ואת החתימה "על הארץ ועל פירותיה" על פני החתימה "על הארץ ועל הפירות".

לדברינו ניתן לשער שפיסקאות [6-11] הופיעו במקור בסדר זה ונוסח זה, או כיוצא בהם:

6. אמר ליה אביי לרב דימי: מאי ניהו ברכה אחת מעין שלש?

8. אמר ליה: על חמשת המינים הוא אומר על המחיה ועל הכלכלה,

14 אפשרות אחרת היא שרב דימי ביקש להתייחס להחלפת מקום הארץ והפרות בפתחה ובחתימה, ללא קשר למחלוקת באשר לנוסח החתימה, וטען "בראש חודש [כשפותח] ראשי חדשים לעמך נתת" מסיים 'מקדש ישראל וראשי חדשים' [בכיאסמוס], הכא [כשפותח] על העץ ועל פרי העץ ועל ארץ חמדה, מסיים – 'על הארץ ועל פירות' [בכיאסמוס]. יש לזכור שלדברי אברהם וייס, שאותם אימצנו לעיל, הברכה האחת לאחר אכילת תאנים, ענבים ורימונים דמתה לברכה "בורא נפשות" שלנו, ונוסחה היה משהו מעין "בא"י אמי"ה על העץ ועל פרי העץ ועל ארץ חמדה טובה שהנחלת לאבותינו. בא"י על הארץ ועל הפירות/פירותיה", או כיוצא בזה. אך גם במקרה ההוא נראה שהיה מדובר בכיאסמוס. בכל מקרה, רב דימי כבר הכיר את הברכה "אחת מעין שלוש".

7. ועל שבעת המינין הוא אומר על העץ ועל פרי העץ ועל תנובת השדה ועל ארץ חמדה טובה ורחבה שהנחלת לאבותינו לאכול מפריה ולשבוע מטובה, רחם ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל מקדשך ועל מזבחך ותבנה ירושלים עיר קדשך במהרה בימינו והעלנו לתוכה ושמחנו בה כי אתה טוב ומטיב לכל.

9. מיחתם במאי חתים?

11. איתמר: רב חסדא אמר: על הארץ ועל פירותיה; ורבי יוחנן אמר: על הארץ ועל הפירות.

10. כי אתא רב דימי אמר: בראש חדש מסיים מקדש ישראל וראשי חדשים, הכא על הארץ ועל פירותיה.

לפי זה אין קשר בין מקום אמירת הברכה והחתימה פרות/פרותיה. ברם אמוראי בבל המאוחרים, שלא הכירו את האלטרנטיבה לחתימה "מקדש ישראל וראשי חדשים" ולכן לא הבינו את הזיקה שיצר רב דימי בין החתימה "מקדש ישראל וראשי חדשים" לבין החתימה "על הארץ ועל פירותיה", תהו על כך שרב דימי, תלמיד רבי יוחנן, דוגל בברכת רב חסדא נגד רבו רבי יוחנן, ועל כך שרבי יוחנן הציע ברכה המתאימה לכאורה לחוץ לארץ ורב חסדא ברכה המתאימה לכאורה לארץ ישראל, ולכן החליפו את הייחוסים, כפי שמפורש בהמשך הסוגיא [14-12]. בשלב זה כבר לא היה טעם לציין שאמורא ארץ-ישראל נוסף, רב דימי, דוגל בחתימה "על הארץ ועל פירותיה", שהרי הדבר פשיטא. לכן סידרו מחדש את החומר, וההתייחסות של רב דימי לחתימה של קדושת היום בראש חודש נשארה ללא הקשר.

[15-13] **אמר רב עמרם: ולא פליגי, הא – לן, והא – להו. מתקיף לה רב נחמן בר יצחק: אינהו אכלי ואנן מברכין? אלא איפוך: רב חסדא אמר: על הארץ ועל הפירות; רבי יוחנן אמר: על הארץ ועל פירותיה.**

כאמור, לשיטתנו אין זה אלא צירוף מקרים ש"אינהו אכלי ואנן מברכין": רב חסדא ביקש להגביר את הזיקה בין הארץ לפרות על ידי הוספת הכינוי למילה "פירות", מטעמים הקשורים בהלכה ובאסתטיקה של הברכות. על אף היותו בבלי הוא הבין שהברכה האחרונה, המבוססת על דברים ח י, היא בעיקרה ברכה על ארץ ישראל, גם כשמברך אותה יהודי בבלי. לעומת זאת, נראה שהנוסח שבפי רבי יוחנן "על הארץ ועל הפירות", כמו החתימה של הברכה השנייה בברכת המזון לדברי הכול, "על הארץ ועל המזון", הוא הנוסח המקורי של הדברים, ולשיטתו אין הקפדה על "חתימה בשתים". ברם אמוראי בבל המאוחרים לא היו מודעים לשיקולים אלו, ולכן היה נראה להם ש"הא לן והא להו", ודווקא בארץ ישראל מן הראוי לברך "על הארץ ועל פירותיה".

הביטוי "הא לן והא להו" מופיע גם בבבלי ברכות ה ע"ב, שבת ט ע"ב, יומא כא ע"ב, סוכה לו ע"א, מ"א, ביצה ה ע"א, יד ע"ב, קידושין כט ע"ב, בבא מציעא קז ע"א, בבא בתרא קמז ע"א. ברוב המקרים הללו הזיקה בין העמדה הארץ-ישראלית להווי הארץ-ישראלי והזיקה בין העמדה הבבלית להווי הבבלי מובנות, אך לגבי מקצתן התלבטו הראשונים. רבנו תם ואחרים פירשו בחלק מן המקרים שהאמורא הארץ-ישראלית פסק לתלמידיו הבבליים, והאמורא הבבלי החולק עליו פנה דווקא לאנשי ארץ ישראל.¹⁵ אמנם במקצת המקרים הללו התלבטויות אלו מבוססות על חסר במידע היסטורי וגאוגרפי,¹⁶ אך מן הסוגיא שלנו ניכר שאף בימי האמוראים חשו באי

15 תוספות שבת ט ע"ב, ד"ה הא לן והא להו; תוספות קידושין כט ע"ב, ד"ה הא לן והא להו. וראו מה שהקשו מן הסוגיא שלנו על רבנו תם, תוספות ברכות מד ע"א, ד"ה אינהו מיכל אכלי. וראו גם רש"י סוכה מד ע"א, ד"ה הא לן; ריטב"א סוכה מד ע"א, ד"ה הא לן והא להו (אך ראו מ' בנוביץ, תלמוד האיגוד: לולב וערבה והחליל (לעיל, סוגיא ג הערה 21), עמ' 390, ודברי בעל העיטור המובאים שם).

16 ראו, למשל, רש"י סוכה לו ע"א, ד"ה הא לן והא להו ("מתניתין לבני ארץ ישראל שרחוקין מארץ כוש... ברייתא לבני בבל שקרובים לכוש"); תוספות קידושין כט ע"ב, ד"ה הא לן והא להו ("דר" יוחנן דאמר ריחים בצוארו ויעסק בתורה לבני בבל דיבר... שהם עניים, ושמואל דאמר נושא אשה תחלה לבני א"י אמר... הם עשירים").

התאמה בין מקצת העמדות האמוראיות לבין האזור הגאוגרפי שבו פעל האמורא הדוגל בה. כיוצא בזה מצאנו לעיל מג ע"א (סוגיא לט, "בשמים" [7-10]):

אמר ליה רב חסדא לרב יצחק: האי משחא דאפרסמון מאי מברכין עלויה? אמר ליה, הכי אמר רב יהודה: בורא שמן ארצנו. אמר ליה: בר מיניה דרב יהודה דחביבא ליה ארץ ישראל, לכולי עלמא מאי? אמר ליה: הכי אמר רבי יוחנן: בורא שמן ערב.

מדברינו כאן ושם עולה שלא תמיד מתבקשת התאמה בין עמדה הלכתית לבין מיקום גאוגרפי: בדיון בסוגיא הזיא שיערנו שברכת רב יהודה הבבלי על שמן אפרסמון, "בורא שמן ארצנו", אינה מבוססת על אהבתו המיוחדת לארץ ישראל, אלא על ההבנה שזה שמן שנתברכה בו ארץ ישראל.¹⁷ הוא הדין במקרה דנן: הדרישה של רב חסדא לחתום "על הארץ ועל פירותיה" נובעת מן החשיבות שהוא ייחס ליצירת זיקה בין מרכיבי החתימה, ואינה קשורה לאכילת פרות ארץ ישראל דווקא.